

Олександр Чорний

УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ЦИВІЛІЗАЦІЙНІЙ КОНКУРЕНЦІЇ

У статті розглядається цивілізаційна конкуренція як головна рушійна сила соціального прогресу. Аналізується цивілізаційний статус української регіональної цивілізації, пропонується авторська методика визначення цивілізаційної конкурентоспроможності країни із застосуванням комплексу міжнародних рейтингів (індексів) країн. На основі компаративного аналізу визначаються

Чорний Олександр Олександрович – кандидат філософських наук, доцент, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

основні цивілізаційні конкуренти України і напрями конкурентної боротьби у контексті євроінтеграційного руху країни.

Ключові слова: *цивілізаційна конкуренція, цивілізаційна конкурентоспроможність, регіональна цивілізація, міжнародні рейтинги країн, компаративний цивілізаційний аналіз, євроінтеграція України*

Chorny O. Ukraine in the European civilization competition. *The article deals with the civilization competition as the main driving force of social progress. The civilization status of the Ukrainian regional civilization is analyzed, author's methodology for determining the civilization competitiveness of the country is proposed, using the complex of international ratings (indexes) of the countries. The main civilizational rivals of Ukraine and the directions of competition are determined on the basis of a comparative analysis in the context of the European integration movement of the country.*

Key words: *Civilization competition, civilization competitiveness, regional civilization, international ratings of countries, comparative civilization analysis, eurointegration of Ukraine*

Академічно визнаними формами міжнародної взаємодії є співпраця, суперництво і конфлікт. У свою чергу, суперництво в історії світової цивілізації може бути представлене, зокрема, як конкурентна боротьба різних регіональних або локальних цивілізацій – саме цю форму міжнародної взаємодії України з оточуючими її регіональними цивілізаціями, на відміну від співпраці, кооперації або конфліктів, оминають достатньою увагою сучасні дослідники.

Починаючи зі стародавнього світу до кінця середньовіччя між регіональними і локальними цивілізаціями точилася боротьба за земельні і трудові ресурси (рабів або кріпосних), а також за вторинні, тобто створені людьми, багатства, перш за все – оброблене золото та інші метали, зброю. При цьому звичайною формою конкурентної боротьби були війни, а домінантною формою державного самоствердження цивілізацій – імперії.

Епоха великих географічних відкриттів мала в своїй основі пошуки світовими морськими державами альтернативних шляхів і

джерел високоліквідного товару – рабів, худоби, золота, срібла, дорогоцінного каміння і східних прянощів. Це, у свою чергу, відбилося на конкуренції в створенні і зміцненні морських флотів, необхідних для отримання і закріплення прав на колонії, розвитку промисловості, в тому числі орієнтованої на посилення військового потенціалу. В період колоніальних завоювань метою державної політики було випередження конкурентів у захопленні територій.

Наступний етап цивілізаційної конкуренції починається з формуванням міжнародного ринку капіталу, праці та інвестицій у період глобалізації. Конкуренція стала джерелом, рушійною силою виникнення і розвитку капіталізму, а її предмет, фокус зміщувався від територій до природних ресурсів, інформації, технологій, інтелектуальних ресурсів та ідей.

Жовтневий переворот 1917 р. у Росії поклав початок змаганням двох цивілізаційних систем – капіталістичної і соціалістичної. Цивілізаційна конкуренція набула у суспільній свідомості статусу наукової та ідеологічної парадигми.

Дві світові війни ХХ століття в кінцевому рахунку стали крайньою формою боротьби різних цивілізацій за європейське і світове панування.

За підсумками Другої світової війни сформувалися дві протиборчі цивілізації – умовно західна і комуністична, між якими більше чотирьох десятиліть спостерігалася непримиренна конкуренція у різноманітних сферах: економіці, науці, космосі, спорті, яка, зрештою, зосередилася на гонці озброєнь. В умовах хиткого дотримання норм міжнародного права і принципів світового порядку така конкуренція мала нібито мирний, змагальний характер. Але війни у В'єтнамі, Кореї, Афганістані та ін. були не стільки локальними конфліктами і майданчиками змагань військової техніки і технологій, представлених двома цивілізаціями, але й локаціями справжнього цивілізаційного зіткнення. При цьому радянська доктрина «мирного співіснування» протиставлялася капіталістичній доктрині «світового порядку». Вони обидві за допомогою порівняльного аналізу докладно досліджені у системі політичних знань як конкурентні геополітичні доктрини у боротьбі за світове панування.

У межах гіпотетичної комуністичної цивілізації принципу капіталістичної конкуренції була протиставлена ідея соціалістичного змагання. При цьому соцзмагання передбачалося в рамках країни – між підприємствами, установами, бригадами, але не між країнами – суб'єктами комуністичної цивілізації: аргіогі передбачалося, що Радянський Союз – безумовний лідер, а проводити будь-які порівняння між соціалістичними країнами за конкретними показниками було на межі політкоректності. Також не прийнято було зіставляти соціальні та економічні успіхи союзних республік, щоб не ставити під сумнів монолітність, непорушність союзу і рівність його членів.

Розпад Радянського Союзу і Варшавського договору, що формували у сукупності комуністичну цивілізацію, став точкою відліку новітньої історії низки регіональних цивілізацій.

Цей короткий історичний вступ дозволяє дійти першого загального висновку: в процесі цивілізаційної конкуренції слід виокремлювати і визначати суб'єктів, предмет і напрями цивілізаційної конкурентної боротьби.

У середині другої декади ХХ століття українська регіональна цивілізація опинилася у географічному і геополітичному центрі просторово-часового виміру цивілізаційного зіткнення. Протиборство західної і російсько-євразійської цивілізацій, загострення суперництва США та Євросоюзу, поглиблене агресією Росії в Україні, формування амбіційних претензії на регіональне лідерство окремо Франції і Польщі, формування нового франко-німецького альянсу, прагнення особливого європейського шляху Великобританією, створення балто-чорноморського об'єднання – ці процеси, що відбуваються на тлі кризових явищ у ЄС та ООН, ставлять на порядок денний питання про те, яке місце займає українська цивілізація у сучасному, щонайменш, європейському світі.

Якщо конкуренція в рамках цивілізованих правил є рушійною силою суспільного (політичного, економічного, технологічного і т. ін.) прогресу, то відповіді потребує також питання про те, хто є цивілізаційними конкурентами України.

Третє питання стосується предмета конкуренції: за що і в яких напрямках діяльності українська регіональна цивілізація виступає суперником щодо своїх конкурентів.

Дослідницький пошук відповідей на ці питання має значну практичну актуальність і окреслює об'єкт цієї статті, відображений у її назві, оскільки у своєму результаті передбачає погляди на основи геополітичного позиціонування і стратегії України, на світоглядні засади подальшої національної самоідентифікації українців.

Натомість предметом дослідження є найбільш значущі і популярні міжнародні рейтинги та індекси* країн як маркери цивілізаційних цінностей.

Основні завдання дослідження, хронологічні рамки якого окреслюються роками української Незалежності, полягають у визначенні:

- порівняльного із іншими країнами пострадянської Європи ступеня розвитку України;
- основних дійсних конкурентів України у середньострокових і довгострокових перспективах;
- основних напрямів цивілізаційної конкуренції, кожен з яких формується навколо певного предмета конкурентної боротьби.

Цивілізаційний підхід у дослідженні минулого і сучасного стану України набув глибокого втілення у роботах українських учених В. Андрушенка, В. Горбуліна, В. Кременя, С. Кримського, М. Михальченка, О. Моці, Ю. Павленка, М. Поповича, О. Рафальського, В. Ткаченка, Я. Яцківа та інших шановних науковців. Історичні, етнонаціональні питання, проблема цивілізаційного вибуху і формування нових регіональних цивілізацій на рубежі ХХ–ХХІ ст., цивілізаційного відриву від російсько-євразійської цивілізації – плідно досліджуються у сучасній політології і філософії політики. Утім, саме аспект цивілізаційної конкуренції української регіональної цивілізації потребує окремої і додаткової наукової уваги.

* У різних міжнародних дослідженнях використовуються як індекси, так і рейтингові показники. Рейтинги вимірюються відсотками, натомість індекси – абсолютними величинами (балами тощо), але й ті та інші дозволяють здійснювати ранжування країн для порівняння ступеню їх відносного розвитку. В цьому дослідженні поняття використовуються відповідно до їх формулювання і значення у першоджерелах.

Метою цього дослідження є визначення власного цивілізаційного виміру і статусу, в якому опинилася Україна через чверть століття після здобуття нею Незалежності, а також її конкурентів, які створюють реальний фон, орієнтири і стимули для прогресивного розвитку нашої країни.

Користь такого аналізу полягає у можливості реалізації компаративного підходу до визначення стратегічного розриву між реальним становищем країни і бажаною метою на її цивілізаційному шляху, а також до наступного пошуку напрямів подолання цього розриву (GAP-аналіз). Втрачені, нереалізовані можливості у цьому разі розглядаються не тільки з погляду поставлених цілей і планів, реалістичність яких згодом перевіряється, але і з погляду суспільної практики на прикладі країн-конкурентів.

До того ж застосування компаративного підходу до аналізу цивілізаційної конкуренції і конкурентоспроможності у методологічному плані дозволяє:

- здійснити аналіз цивілізаційних стратегій з точки зору їх ефективності і результативності. Саме можливість України довести ефективність обраної цивілізаційної стратегії євроінтеграції спонукала Росію до початку агресії у 2014 році та її подальшого продовження. Росію не стільки цікавили території України, скільки лякала можливість доведення Україною переваг обраного нею іншого цивілізаційного шляху;

- здійснити формулювання орієнтирів, завдань, планів з точки зору їх реальності на прикладі досягнень іншої регіональної цивілізації, яка обрала аналогічну стратегію;

- здобути політичній опозиції, громадянському суспільству методологічну основу порівняльної оцінки результатів діяльності діючої влади, що впливатиме у подальшому на розклад політичних уподобань і результати політичної боротьби;

- визначити чинники міжнародного іміджу, бренда країни, міжнародної інвестиційної привабливості країни;

- обумовити визначення чинників формування і розвитку національної ідентичності і свідомості, почуття гордості за країну й відчуття належності суспільства до успішної цивілізації.

Створювалося уявлення, на нашу думку, поверхове і помилкове про те, що деякі з європейських країн соціалістичного табору –

як союзні республіки, так і ті, що не входили до складу Союзу – стартували з якоїсь близької позиції, єдиної бази порівняння, оскільки мали спільний цивілізаційний простір і приблизно однаковий рівень соціально-економічного розвитку. Це дає підстави для спроби порівняльного аналізу динаміки і досягнутих результатів у розвитку України та будь-яких довільно обраних інших країн колишнього соціалістичного табору.

У цьому дискурсі, порівняння України з Росією або Білоруссю нібито втрачає сенс з огляду на те, що ці дві країни з кожним роком віддаляються від України, рухаючись у принципово різних з нею цивілізаційних напрямках, маючи відмінні від українських системи політичних цінностей, що лежать в основі цілепокладання і стратегії розвитку. Очевидно, саме з цієї причини найчастіше, за спостереженнями автором статті контенту ЗМІ, для порівняння береться сусідня Польща, а як критерій – валовий внутрішній продукт або його розрахунок на душу населення (Див. рис. 1).

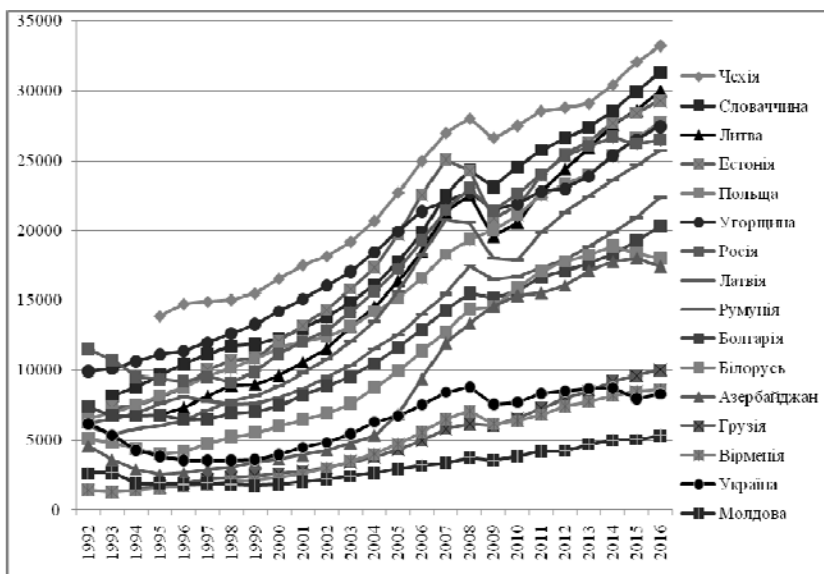

Рис. 1. Динаміка ВВП на душу населення в постсоціалістичних країнах Європи (USD)

На перший погляд, цей вибір виправданий: пропорційна площа території, схожість мов, близька чисельність населення і структура економіки, історична спільність доль на одному боці фронту проти російського імперіалізму у XIX ст. і фашизму у Другій світовій війні. При цьому успіхи, які зробила Польща за 25 років в економічних перетвореннях, вражають своїм відривом від України і ніби демонструють недоотриманий прибуток, втрачений потенціал українців. Цей факт використовують з пропагандистською метою опоненти колишньої або чинної української влади. Не ставлячи під сумнів низьку ефективність української влади впродовж більш ніж двох десятиліть, варто засумніватися у виправданості такого порівняння, яке породжує можливості різноманітних маніпуляцій і міфів, з таких причин:

1) На відміну від України, в якій болісний процес декомунізації зайняв чверть століття, Польща майже одночасно вийшла з радянського фарватеру і позбулася його атрибутів, чому сприяв певний консенсус у цьому питанні еліт між собою і з масами, а також загальний антикомуністичний настрій; на відміну від більшості українців, поляки чотири десятиліття вважали радянський режим тимчасовою окупацією.

2) Польща, на відміну від України, мала багатовічні традиції державності і державотворення.

3) Майже нетравмоване радянською ментальністю населення Польщі виявилось більш соціально активним і мобільним, що сприяло розвитку малого і середнього бізнесу, який, у свою чергу, притягнув потік іноземних інвестицій.

4) У Польщі, навіть за часів соціалізму, режим не спромігся знищити приватну власність. 78% сільського господарства було фермерським, приватна власність була поширена у сфері торгівлі, транспортних і медичних послуг, в інших секторах економіки.

5) На відміну від суперечливої поліконфесійності в Україні, в Польщі рішуче домінувала єдина католицька церква. Рівень релігійності мас у Польщі був значно вищим, а церква була оплотом опору владі. Вплив цього чинника надзвичайно посилювався після обрання краківського кардинала Войтили під ім'ям Іоанна Павла II Римським Папою.

б) Особливістю соціальних рухів у Польщі був їх робітничий характер, починаючи від назви політичної партії (Польська об'єднана робітничка партія) і закінчуючи роллю робітничої профспілки «Солидарність» у поваленні соціалістичного режиму наприкінці 1980-х рр. Саме придушення робітничих виступів у Познані у 1956 р. стало розмінною монетою голови партії В. Гомулки у згоді з московським керівництвом щодо рішення прибрати з Польщі радянських радників, включно з міністром оборони К. Рокосовським, і відмовитися від колективізації на селі. Натомість у радянській Україні робітничий клас перебував під повним контролем партійно-державного апарату і не виступав у масштабах країни як активний, організований і самостійний суб'єкт соціально-політичних процесів.

Зі своєю специфікою, але аналогічні або схожі застереження можна висловити щодо спроб порівняння постсоціалістичних досягнень України і трьох балтійських, у минулому радянських, республік, а також Чехії, Словаччини та Угорщини.

На нашу думку, для обґрунтованого вибору країн, з якими слід порівнювати Україну, доцільно використати відомі міжнародні рейтинги та індекси. Щорічні результати різноманітних рейтингів та індекси використовуються в науці і ЗМІ. При цьому зазвичай, залежно від предмета дослідження, увага приділяється тому чи іншому з них: рейтингу (індексу) за рівнем розвитку демократії, корупції, економіки і т. п. Такий підхід виправданий у вузькоспеціалізованих дослідженнях, але не є задовільним у цивілізаційному аналізі, коли спільноти розглядаються у своїй цілісності. У ЗМІ взагалі посилення на те, що країна у певному ранжуванні за рік виправила або втратила свої позиції на декілька пунктів, ні про що не говорить: у наступному році показник може змінитися навпаки. Тому зазвичай зміна річного рейтингу або індексу використовується журналістами або як інформаційний привід (новина), або з пропагандистською метою. Хоча рейтинги та індекси складаються різними організаціями і базуються на наукових засадах, методики їх розрахунків мають свої особливості та не позбавлені недоліків. Достатньо сказати, що, наприклад,

існують щонайменш три рейтинги країн за валовим внутрішнім продуктом на душу населення: від МВФ, Світового банку і Всесвітньої книги фактів (ЦРУ США), які суттєво різняться між собою.

Саме тому виникла ідея у рамках цієї статті звести найбільш відомі, науково обґрунтовані міжнародні рейтинги та індекси і на їх основі порівняти Україну і країни, що належать до східно-європейської регіональної цивілізації і свого часу були частинами комуністичної цивілізації – республіками Союзу або соціалістичного табору. Треба визнати, що зведення цих показників у єдину матрицю не є абсолютно коректним з методологічної точки зору: з одного боку, ними не вичерпується багатоманітність суспільного життя, з іншого боку, деякі з них частково пересікаються, інші входять як елемент в інтегральні індекси. Але саме незалежність авторів (організаторів проведення) і методик розрахунку, різноманітність методологічних підходів дозволили отримати досить збалансований порівняльний результат. У свою чергу, очевидно, що показники та категорії показників, що використовуються у розрахунках рейтингів та індексів, є не чим іншим, як виокремленими на науковій базі структуроутворюючими елементами регіональних цивілізацій. За визначенням М. Михальченка, «найбільш універсальним критерієм визначення цивілізації є спосіб (образ) життя народів» [1, с. 32], компонентами якого, зокрема, є культура, економічний устрій, релігія, мораль, рівень життя та інші, а міру цивілізованості того чи іншого суспільства визначає ступінь втілення загальноприйнятих норм у реальне життя. Саме категорії показників, що враховуються у міжнародних рейтингах та індексах (див. четверту колонку табл. 1) формують значну частину компонентів цивілізації і загальну картину способу життя в ній.

До вибірки потрапили рейтинги та індекси, що відповідають принципам регулярності проведення, авторитетності за походженням і суттєвості.

Таблиця 1

Міжнародні рейтинги країн

№	Назва і походження рейтингу (індексу)	Виконавці розрахунків і автори методик	Категорії показників, що враховуються
1.	Глобальний інноваційний індекс (The Global Innovation Index, GII)	Всесвітня організація інтелектуальної власності	Деякі десятки параметрів – від кількості заяв на патенти до обсягів витрат на освіту
2.	Індекс процвітання (The Legatum Prosperity Index, LPI)	Аналітичний центр зі штаб-квартирою в Лондоні, Legatum Institute, з 2008 року.	Стан економіки, соціальної сфери, влади, підприємництва, охорони здоров'я та персональної свободи громадян
3.	Індекс демократії (Democracy Index, DI)	«Economist Intelligence Unit»	60 показників, згрупованих по 5 категоріях: вибори і плюралізм, громадянські свободи, діяльність уряду, політична ангажованість населення і політична культура
4.	Індекс людського розвитку (до 2013 р. «Індекс розвитку людського потенціалу») Human Development Index (HDI)	Індекс був розроблений у 1990 році пакистанським економістом Махбубом ель Хаком (Mahbub ul Haq) і використовується з 1993 року ООН	Бідність, грамотність, освіта, середня тривалість життя, рівень охорони здоров'я, соціальна захищеність, довголіття, екологія, рівень злочинності, дотримання прав людини і ВВП на душу населення
5.	Індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index, CPI)	Transparency International, з 1995 року	За показником рівня корупції, який базується на оцінках підприємців та аналітиків
6.	Індекс економічної свободи (Index of Economic Freedom, IEF)	Wall Street Journal і Heritage Foundation для більшості країн світу з 1995 року	Свобода бізнесу, торгівлі, інвестицій, трудових стосунків від корупції, державні витрати, податкова, грошова і фінансова свобода, захист прав власності
7.	ВВП на душу населення (GDP per capita, GDPPC)	Методика розрахунку Міжнародного валютного фонду або Світового банку	

Продовження таблиці 1

№	Назва і походження рейтингу (індексу)	Виконавці розрахунків і автори методик	Категорії показників, що враховуються
8.	Індекс легкості ведення бізнесу (Ease of Doing Business Index, EDBI)	Світовий банк	Ґрунтується лише на вивченні та квантифікації законів, постанов та правил, що стосуються ведення підприємницької діяльності, не враховує загальні умови (інфраструктура, інфляція та злочинність)
9.	Індекс прав власності (IPRI)	Альянс прав власності	Права та можливість громадян мати і захищати приватну власність
10	Індекс свободи преси (PressFreedom-Index,PFI)	Репортери без кордонів	Методологія укладення індексу базується на об'єктивних цифрах (кількості нападів, арештів, випадків цензури, кількості інших злочинів тощо) та на оцінках міжнародних і місцевих експертів.
11	Рейтинг глобально конкурентоспроможності (The Global Competitiveness Index,GCI)	Аналітична група Всесвітнього економічного форуму, автор методики – проф. Колумбійського Університету Ксав'є Сала-і-Мартин (Xavier Sala-i-Martin), з 2004 р.	Якість інститутів, інфраструктура, макроекономічна стабільність, здоров'я і початкова освіта, вища освіта і професійна підготовка, ефективність ринку товарів та послуг, ефективність ринку праці, розвиненість фінансового ринку, технологічний рівень, розмір внутрішнього ринку, конкурентоспроможність підприємств та інноваційний потенціал

У матриці (табл. 2) представлені місця, які займає країна серед усіх країн-учасниць кожного окремого ранжування. Для кожної країни підраховано суму рейтингів або індексів Gross

Rating Point (GRP) аналогічно тому, як цей показник використовується у медійних дослідженнях, після чого ряд країн ранжовано (Rank) від кращого результату до найгіршого. Отриманий результат свідчить про те, що існує сталий взаємозв'язок, баланс між рівнем розвитку (рівнем цивілізованості) різних сфер життя кожної країни. Навіть суттєва зміна у позиціях одного-двох рейтингів або індексів не впливає на місце країни у загальному вимірі. Саме тому посилення на покращення позицій на декілька пунктів в одному з показників не може бути свідченням прогресу або приводом для оптимізму зі стратегічної точки зору.

Таблиця 2

Матриця міжнародних рейтингів постсоціалістичних країн Європи [2–12].

Rank	GRP	Країна	GI, 2017	LPI, 2016	DI, 2015	HDI, 2016	CPI, 2016	IEF, 2017	GDPCC, 2016	EDBI, 2016	IPRI, 2016	PFI, 2016	GCI, 2017
1	265	Естонія	25	26	29	30	22	6	45	12	26	14	30
2	330	Чехія	24	27	25	28	48	28	40	27	31	21	31
3	387	Литва	40	42	38	37	40	16	44	21	39	35	35
4	411	Латвія	33	37	42	44	45	20	54	14	49	24	49
5	428	Польща	38	34	48	36	29	45	47	24	44	47	36
6	457	Словаччина	34	36	43	40	54	57	43	33	40	12	65
7	563	Румунія	42	50	59	50	59	39	62	36	55	49	62
8	570	Угорщина	39	47	54	43	57	56	49	41	48	67	69
9	652	Болгарія	36	57	46	56	75	47	65	39	68	113	50
10	701	Грузія	68	84	82	70	44	13	108	16	93	64	59
11	813	Білорусь	88	98	127	52	79	104	71	37	128*	157	139*
12	913	Вірменія	59	99	116	84	113	33	115	38	103	74	79
13	943	Росія	45	95	132	49	134	114	52	40	91	148	43
14	1042	Молдова	54	96	70	107	128	110	136	44	121	76	100
15	1052	Азербайджан	82	103	149	78	123	68	74	65	110	163	37
16	1134	Україна	50	107	88	84	135	166	117	80	115	107	85

* У двох рейтингах не представлені дані щодо Білорусі, тому у таблиці у цих випадках країні присвоєно умовне останнє місце.

Україна в окремих рейтингах та індексах отримала не найгірший результат, але у підсумку опинилася на останньому місці серед постсоціалістичних країн Європи, і цьому є пояснення. Якщо олігархізація, тінізація економіки і політична корупція є сумними надбаннями незалежної України, то монополізація і державна зарегульованість економіки, абсолютна недоторканність суддів і народних депутатів, кругова порука, телефонне право, архаїчна система ЖКГ, фінансування за залишковим принципом науки, освіти і медицини, солідарна (навіть після оголошеної реформи) пенсійна система, неефективна система державного управління, структура споживання пересічної сім'ї, черги (не за найновітнішим I-Phone, а за соціальними гарантіями і державними послугами – у поліклініку, за субсидіями, за біопаспортами), реєстрація громадян за місцем проживання, що не змінила суті прописки, ментальність, що зорієнтована на «безкоштовність» і «загальнодоступність» – усе це не є лише рудиментами або «родимими плямами» радянського минулого, це – цивілізаційні атрибути, спосіб життя, що формують реальне обличчя сучасної України, структуроутворюючі елементи її сучасного цивілізаційного статусу.

Лише влітку 2017 р., на двадцять шостому році Незалежності, Міністерство юстиції України підготувало законопроект (зі сподіваннями на його прийняття Верховною Радою восени), який скасовує всі без винятку акти, ухвалені міністерством і урядами УРСР до здобуття Україною Незалежності, і встановлює чіткі терміни, коли Україна повинна розробити своє українське законодавство [13].

Великою оманю є уявлення про український бізнес як цивілізований. О. Головачов справедливо вважає, що метою справжнього бізнесу є створення капіталу, натомість, «з цього погляду в Україні бізнесу ... немає, тому що наші компанії не в змозі створювати капітал. Все, що ми називаємо бізнесом, насправді є не бізнесом, а звичайним промислом. Промисел, на відміну від бізнесу, не створює економічної вартості, промисел не займається ніякими інноваціями. Промисел просто промишляє, тобто виживає як може, чим доведеться, де вдається. Хтось на митниці домовляється, хтось освоєно бюджет, ... хтось займається незакон-

ною кустарщиною, хтось влаштував місцевий феодалізм. Усе це ми через непорозуміння називаємо бізнесом, хоча це звичайні промисли, якими все життя займалися в Україні, навіть за часів Сталіна. Вся економіка України, зверху донизу займається тим чи іншим, більшим чи меншим промислом. Як самокритично охарактеризував самого себе і свого партнера Б. Березовського покійний Патаркацишвілі: Ніякі ми не олігархи. Ми просто багаті цеховики» [14]. Причому основна частина цього так званого бізнесу перебуває у тіні, і саме ця частина, всупереч державним зусиллям, забезпечує збалансованість і стабільність української економіки і суспільного порядку у цілому.

Президент України П. Порошенко в інтерв'ю виданню *Le Figaro* заявив, що проблема корупції в Україні з великими труднощами піддається усуненню через важку радянську спадщину: «Оскільки вона виходить здалеку – від радянської системи корупції, яка була глибоко вкорінена в суспільстві і в умах кожного» [15]. Поділяючи цей тезис, треба рухатися далі і визнавати, що клієнтелізм, який створював фундамент радянського режиму, залишається системоутворюючим каркасом бюрократичної політичної і соціально-економічної системи сучасної України. Причому, за часів Незалежності цей каркас суттєво зміцнився за рахунок надзвичайної концентрації фінансових ресурсів та інших матеріальних активів у розпорядженні декількох тисяч сімей, що формують його соціальну базу. Як писав ще у 1996 році М. Афанасьєв, «феномен комуністичної клієнтарності, цей «великий німий» радянського способу життя, показує щось істотне в історичній мутації ХХ століття» [16].

З погляду руху від євразійської регіональної цивілізації до європейської, «Україна – лімітроф, проміжний, міжцивілізаційний простір між західною і російсько-євразійською цивілізацією» [1, с. 377], – вважає М. Михальченко і уточнює, що в духовно-моральному значенні Україна як регіональна лімітрофна цивілізація опинилася «між тоталітарним, моноідеологічним і лжеморальним минулим і невизначеним, навіть невідомим, майбутнім, що функціонує у формі соціальної утопії (міфу) про багатопартійну, правову, демократичну державу, основи якої ще навіть не закладені» [1, с. 378].

Утім, поняття гібридності або мутації передбачає те, що ознаки різних цивілізацій перебувають у певному співвідношенні. При цьому деякі з них домінують, ба більше, є базовими, перебувають у фундаменті цивілізаційної системи.

На нашу думку, Україна своїм корінням залишилася у радянській, псевдокомуністичній цивілізації, основою якої є неформальні інститути клієнтелізму і непотизму. Хвиля декомунізації знесла її зовнішні, символічні ознаки, але залишила майже недоторканим фундамент соціально-економічної системи і глибинні основи ментальності більшості суспільства. Зробити європейський вибір на рівні політичних заяв і навіть масової свідомості виявилось не тотожним цивілізаційній трансформації. Олігархія і корупція не є основою сучасного українського суспільства, але є надбудовою, яка паразитує на старій цивілізації, що розкладається. Безпорадність влади у боротьбі з корупцією пояснюється тим, що точиться боротьба із наслідками, а не з причинами, для усунення яких потрібна докорінна політична та економічна трансформація суспільства.

Отримання безвізового режиму з ЄС, безумовно, прогресивний крок у розвитку України, але для цивілізаційного статусу він має символічне значення: Коста-Рика, Гондурас і Малайзія давно мають безвіз з Євросоюзом, що не робить їх складовими європейської цивілізації. Чи не єдина вдала «реформа» за часів президентства П. Порошенка – зміни у Збройних силах України – після початку російської агресії поки що не є їх реформуванням, а лише відтворенням боездатності на основі радянських зразків озброєння і чотирьох радянських військових статутів.

Небезпека для стабільності суспільства, в тому числі чинної влади, полягає, зокрема, в щоденній маніпулятивній пропаганді, ейфорично, із захопленням, на рівні емоцій, чи свідомо і раціонально спрямованій на створення в масовій свідомості уявлення про те, що Україна вже перебуває в лоні європейської цивілізації: новини про нібито мільярдні інвестиції, що плануються, закордонні звітування українських делегацій про реформи, заяви про міжнародну підтримку України, гасла про європейськість України та її протиставлення Росії – створюють стан когнітивного дисонансу у суспільній свідомості. Факти статистики і повсякденності

суперечать офіційним настроям у ЗМІ, а втрата відчуття реальності загрожує подальшому формуванню національної ідентичності, що дістало поштовх від Революції Гідності, з одного боку, і агресії РФ – з іншого. Українці вже проходили одну епоху «постправди», коли їх переконували в тому, що вони живуть у країні розвинутого соціалізму, а сьогодні вони знову стають жертвами державної міфотворчості. Україна перебуває не стільки на шляху до Європи, скільки у спробах відірватися від радянського минулого. Намагання створювати європейські інститути у локальних сферах наштовхуються на супротив фундаментальних підвалин політичного режиму і економічної системи: поняття «реформи» взагалі є недоречним, оскільки функціонуюча система та її елементи повинні не реформуватися, а бути замінені, трансформованими на принципово інші. Як стверджує Ю. Мацієвський, Україна потрапила в «інституційну пастку гібридності», яка полягає в неефективній сукупності політичних і економічних інститутів, які ніхто з головних гравців не зацікавлений змінювати» [17, с. 33]. Для виходу з неї, на думку В. Полтеровича, «потрібна зміна фундаментальних (ресурсно-технологічних можливостей та макроекономічних характеристик системи чи організаційних (чинних законів та правил поведінки) чинників [цит. за: 17, с. 39–40], тобто суттєвих цивілізаційних цінностей, що покладаються у підвалини функціонування суспільства.

У цивілізаційному дискурсі стратегічно Польща може і має розглядатися як потенційний конкурент України: співвідносні території і населення, розвинутий гірничо-металургійний комплекс, досвід і виробничі ресурси у галузі машинобудування, в тому числі військового призначення, морські порти, рівень розвитку науки – ці та багато інших чинників ставлять дві регіональні цивілізації не на один щабель, але в один простір, горизонт виміру.

Проте тактично як орієнтир на сучасному етапі розвитку для України слід розглядати не показники Польщі і, тим більше, Естонії, Литви і Латвії, а Росії, Білорусі, Молдови і Азербайджану – саме ці країни, як свідчить наша матриця рейтингів, у багатьох напрямках є цивілізаційними конкурентами України і випереджають її на сучасному етапі. Простим і наочним свідченням цього є дані

про рівень життя, наведені у табл. 3. Наслідком такого становища є те, що за результатами опитування Центру Разумкова тільки 29% громадян України відчують себе європейцями [18]. Пересічні люди, народ є головними суб'єктами цивілізаційного процесу, і вони оцінюють привабливість або переваги цивілізаційної моделі за повсякденними явищами: рівнем оплати праці, соціального захисту, громадянської безпеки.

Таблиця 3

Середньомісячні доходи населення постсоціалістичних країн Європи, 2017 р.[19; 20]

Країна	Середня заробітна плата, USD	Середня пенсія, USD
Естонія	1313	434
Латвія	1009	315
Литва	903	286
Росія	657	216
Білорусь	402	159
Молдова	288	64
Україна	263	65

Ані загальнонаціональний духовний мобілізаційний підйом на тлі Революції Гідності, ані агресія Росії, ані безвізовий режим і асоціація з ЄС не зламали негативного для України тренду до життєвого вибору значної частки її громадян. Прогалини українського законодавства припускають можливість отримання громадянства іншої країни зі збереженням українського, але залишається неприємним фактом те, що «з моменту анексії Криму Росією та початку збройної агресії на Сході України навесні 2014 року кількість українців, які отримують паспорти РФ, щороку невпинно зростає. Згідно з офіційною російською статистикою, якщо у 2014 році громадянами Росії стали 24,1 тис. українців, то у 2015-му таких було 67,4 тис., а у 2016-му – 100,7 тис. Тобто, у 2014–

2016 роках понад 192 тис. українців отримали російські паспорти» [21]. За результатами дослідження веб-сайта rabota.ua 41% українців запевнили, що готові поїхати в ЄС, щоб знайти кращу роботу, 31% учасників опитування хотіли б отримати за кордоном новий досвід у роботі, та найменша кількість – 28% українців вважає, що в Україні теж є можливість реалізувати себе [22]. Тобто життєвий вибір значної частини українців не збігається із цивілізаційним становищем країни.

Якщо Україна за рейтингами залишається у пулі країн радянської цивілізації, це означає, що Україна негласно сповідує ті самі цінності і принципи, в іншому разі вона б залишила цей простір. У конкурентній боротьбі з іншими посткомуністичними країнами Україна обрала орієнтацію на абсолютний результат – вихід із замкнутого кола радянської цивілізації.

Починаючи з 1991 р. між Україною і Росією відбувся цивілізаційний розрив, унаслідок якого ці країни у формуванні своїх цінностей і зовнішньополітичних пріоритетів почали стрімко віддалятися одна від одної. Але українське суспільство не є ментально та ідеологічно однорідним: майже щодня ЗМІ повідомляють про побутові конфлікти, порушення громадського порядку у різних містах країни, що сталися на ґрунті протистояння українського і російського світогляду. В окупованих Росією Криму і окремих районах Донбасу значна частина населення, незважаючи на беззаперечні факти російської агресії та її наслідки, поділяє цінності «русского мира». А у Росії існує незначна, але свідомо частина населення, яка, навпаки, розчарувалася в політичному режимі і поділяє євроінтеграційні прагнення України і європейські цінності загалом.

Ще однією зацікавленою спільнотою у найближчому оточенні України, яка спостерігає за війною цивілізацій, є Білорусь. Колишній кандидат у президенти Білорусі, політв'язень, лідер партії «Білоруська Християнська Демократія» Віталь Римашевський зазначає, що рейтинг В. Путіна становить 65%, О. Лукашенка – 28-30%, П. Порошенка – 2,4%, і підкреслює, що населення країни перебуває під впливом російської пропаганди, а «менталітет білоруської влади – це менталітет радянських чиновників. Часи сталінського періоду СРСР для наших чиновників – ідеал...

вони Захід та сучасну цивілізацію вважають як щось інопланетне та вороже. Білоруська влада намагається налагодити відносини з ЄС, Україною та зберегти колишні відносини з РФ, не трансформуючи існуючу соціально-економічну модель Білорусі. Це завдання, яке навряд чи можна виконати» [23]. На тлі зниження темпів зростання, рівня життя і непослідовної ідеологічної позиції керівництва країни населення Білорусі перебуває у розпачі щодо власного цивілізаційного (на рівні повсякденності – ціннісного, світоглядного) вибору. Хоча ж, на нашу думку, враховуючи тотальну залежність Білорусі від Росії, можна говорити про те, що Білорусь потрапила в цивілізаційну пастку, вихід з якої не залежить від політичної волі народу або еліт та є можливим тільки за однієї умови – припинення існування Росії як держави в існуючому вигляді.

Для усіх цих прошарків людей та їх нащадків точиться грандіозна конкурентна боротьба між двома регіональними цивілізаціями, що обрали різні фундаментальні принципи і напрями розвитку – українсько-європейською і російсько-євразійською. Головним чинником реінтеграції Криму і тимчасово окупованих територій Донбасу у склад України має бути перемога у цивілізаційній свідомості більшості місцевого населення, яке повинно переконатися, що саме Україна обрала шлях прогресу. Поки що Україна у цій боротьбі для пересічної людини, на жаль, непереконлива, про що свідчать, зокрема, дані, наведені у таблиці 2.

Отже, на сучасному етапі розвитку основним конкурентом України у спробах доведення переваг обраної стратегії залишається Росія. Але це є відносна конкуренція, коли метою боротьби є досягнення певних переваг перед конкурентом, не максимізація результату, а використання усіх інструментів і методів заради того, щоб конкурент залишився позаду, навіть ціною втрати частини власних потенційних досягнень. Прикладом можуть бути економічні санкції або обмеження громадянських свобод щодо громадян іншої країни або їх частини. Показники соціально-економічного стану і добробуту населення України на певному етапі розвитку можуть виявитися кращими за російські не завдяки перевагам обраної стратегії, а внаслідок погіршення ситуації в Росії. Тому важливою є конкуренція абсолютна, коли

конкуренти рухаються в однаковому цивілізаційному напрямі, і ті, хто йде попереду, завдають орієнтири ар'єргарду. При цьому завдання будь-якої шкоди конкурентам на користь здобуття переваг втрачає сенс, оскільки спрямовує частину ресурсів не на розвиток, а на компенсацію втрат, завданих у відповідь на блокування розвитку іншої сторони.

Утім, не можна заперечувати, що в окремих галузях і напрямах в Україні відбуваються зміни, які наповнюють змістом євроінтеграційне спрямування розвитку країни. Навіть отримання безвізового режиму з ЄС або співробітництво з МВФ мають не тільки безпосередній результат, але й певні зміни в правовій базі, стандартах, формуванні нових інститутів. У своєму русі у бік Європи Україна має знаходити нові реальні орієнтири, конкурентні переваги і форми взаємовідносин з тими країнами, які відірвалися від соціалістичного минулого. З усіма позитивними застереженнями щодо «співпраці» і «добросусідства» ці взаємовідносини в одному з вимірів мають конкурентний характер.

І знову ж таки, не Польща є безпосереднім конкурентом України, як не можуть бути суперниками атлети різних вагових категорій або ступеня підготовки: арифметичний розрахунок доводить, що за умов збереження Польщею нинішніх темпів економічного зростання Україна у разі збільшення ВВП на 4% щорічно (як прогнозує у середньостроковому плануванні уряд В. Гройсмана) дожене Польщу за ВВП на душу населення у 2080 році.

Аутсайдерами цивілізаційних перегонів від соціалізму у бік європейської цивілізації, крім України, є Грузія, Молдова, Болгарія і Румунія. Порівняно незначні природні (підземні, лісові, водні) ресурси і невелика чисельність населення Болгарії, Молдови і Грузії обмежують їхній статус конкурентів України окремими напрямами і секторами цивілізаційного комплексу.

Утім, наведені на рис.1 і у табл. 2 дані підказують, що поза увагою науковців і політиків, на яку заслуговує, залишається Румунія, також, до речі, сусідня, як і Польща. Насамперед, Румунія повинна привертати увагу через те, що відрив цієї країни у рівні життя від України виявляється найменшим, порівняно з іншими постсоціалістичними і неавторитарними країнами Східної

Європи. Тобто – це реальний орієнтир і реально досяжний конкурент.

Конкурентний характер взаємовідносин України і Румунії вже склався, історично об'єктивно став фактом, хоча і перетнув межу від недовіри і спорів до добросусідства: «Взявши свого часу курс на європейську інтеграцію, керівництво України у дипломатичній грі завжди робило ставку на Польщу та країни Балтії, нехтуючи досить перспективним румунським напрямом розвитку співробітництва. При цьому українські політики керувалися тим, що Польща і Литва після розпаду Радянського Союзу завжди позиціонували себе як партнерські нам держави, які на міжнародній арені традиційно змагалися за пріоритетне право першими втягнути Україну у сферу інтересів ЄС. Водночас Румунія того періоду являла собою, скоріш за все, конкурента нашої країни у Чорноморському регіоні, аніж зовнішньополітичного партнера. І Румунія, і Україна стереглися одна одної, вбачаючи у діях опонента загрозу для національної безпеки. ... Україна не виявляє ініціативи щодо розширення двосторонніх контактів з офіційним Бухарестом, а Румунія у світлі останніх подій в Україні намагається вибудовувати ці відносини, керуючись виключно своїми інтересами та інтересами третіх країн» [24], – зазначає П. Горін, навіть із урахуванням результатів і наслідків візиту, що відбувся після семирічної паузи, румунського президента до України у березні 2015 р.

Не можна сказати, що українські науковці оминають увагою українсько-румунські відносини: різні аспекти взаємодії України і Румунії предметно і глибоко досліджені у роботах Ю. Волощук, М. Дністрянського, С. Гакмана, А. Круглашова, Ю. Марчук та ін. Значний внесок у дослідження і наукове співробітництво між ученими двох країн робить Науково-дослідницький інститут європейської інтеграції та регіональних досліджень Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Утім, більшість досліджень зосереджена на проблематиці транскордонного співробітництва, кооперації в екологічній, енергетичній, безпековій та економічній сферах, на вивченні українсько-румунських відносин в історичному контексті, на румунському досвіді боротьби з корупцією, проте проблема румунсько-української

цивілізаційної взаємодії, зокрема, конкуренції, залишається майже недослідженою.

На нашу думку, прагнення до зовнішньополітичного партнерства, співпраця у торгівлі, розв'язанні екологічних проблем, транскордонне співробітництво і культурний обмін між Румунією і Україною не перекреслюють усвідомлення і розуміння здорової конкуренції, суперництва країн у різних напрямках і предметних сферах. Багатоманітність і суттєвість цих напрямів у своїй цілісності формують конкурентне поле двох європейських регіональних цивілізацій. У назві круглого столу, що відбувся у жовтні 2008 року в Київському Інституті проблем управління імені Горшеніна «Українсько-румунські відносини в ХХІ ст.: добросусідство чи суперництво?», вкралася методологічна помилка: добросусідство і суперництво не є контрадикторними поняттями, вони одночасно можуть відбивати реальний стан взаємодії суб'єктів, і нехтувати одним з них – означає втрачати розуміння одного з мотивів прогресивних дій.

На відміну від інших сусідніх країн, конкуренція України з якими, за винятком Росії, має секторальний характер, румунська регіональна цивілізація гостро протистоїть українській у комплексі напрямів і предметних сфер, що пояснюється історичними, геополітичними, географічними, природними, демографічними та іншими чинниками.

В останні роки увагу міжнародників і політологів привертає політично-економічний східноєвропейський союз, що формується на так званій Балто-Чорноморській осі і до якого Україна, що не є членом ЄС, тим не менш прагне доєднатися. Проте поки що непомітним, але, на нашу думку, більш перспективним для України є інший напрям. Південне підчерев'я Чорного моря займає мусульманська Туреччина, яка поглиблює свої протиріччя із Європою і дрейфує до автократії та зміцнення співробітництва з російською євразійською цивілізацією. Натомість на чорноморській півночі, майже на одній географічній паралелі, формується регіональна цивілізація, об'єднуючими силами якої є православ'я і вихід до Чорного моря: Румунія, Болгарія, Молдова, Україна і Грузія, останні три з яких, до того ж, перебувають у рівному стані асоційованого членства в ЄС. Враховуючи небезпідставність

можливості майбутнього розпаду Російської Федерації, разом з Кубанню ці регіональні цивілізації формують єдиний нерозривний географічний і цивілізаційний простір. І питання про лідерство на ньому незабаром стане на порядку денному.

Врегулювання придністровської проблеми не відбулося ані за «планом Ющенка», ані у форматах «2+1» і «5+2», але у відновленні цілісності Республіки Молдова вкрай зацікавлені Румунія і Україна, які виступають конкурентами за лаври того посередника, дипломатичні і креативні ідеї якого разом із інтенсивністю зусиль призведуть до розв'язання проблеми. Український учений В. Коцур справедливо і слушно формулює можливі перешкоди на цьому шляху, які, на нашу думку, мають загальний і системний характер щодо втілення Україною переможних конкурентних стратегій: «На жаль, до цього часу Україна не має необхідної ресурсної бази для втілення власних ініціатив. Дії української сторони стосовно врегулювання придністровського конфлікту відбуваються або у фарватері політики Євросоюзу, або є такими, що не суперечать позиції РФ, що має як позитивні, так і негативні наслідки. До останніх належить втрата Україною своєї ініціативності в цьому питанні» [25]. Взагалі необхідно акцентувати на тому, що проблема суб'єктності української регіональної цивілізації, а також ролі суб'єктивних чинників у реалізації стратегій розвитку є однією з ключових у визначенні цивілізаційного майбутнього України, але її розв'язання виходить за предметне поле нашої статті.

Дунай, на якому, серед іншого, розташовані чотири європейські столиці, як головний судновий хід «Дунай–Чорне море» є безпосереднім предметом конкуренції Румунії і України: «між Україною та Румунією триває жорстка конкуренція, зокрема, за розробки вуглеводневих ресурсів на Чорноморському шельфі, а також за судноплавні канали в дельті Дунаю. Введення Україною в експлуатацію каналу Дунай–Чорне море в гирлі Бистре (3,1 км.) позбавило Румунію статусу монополіста в цій сфері, створило альтернативу румунським каналам для річкових перевезень і становить значну конкуренцію, оскільки вартість проходження територією українського транспортного шляху нижча за румунську

на 40%, і судноплавство можливе не тільки вдень, але й вночі» [26, с. 39]. Не підлягає сумніву, що, незважаючи на формальне правове узгодження питань судноплавства у гирлі Дунаю між Румунією і Україною, економічна конкуренція з метою переорієнтації вантажопотоків на свої порти триватиме між країнами і надалі.

Морські порти Румунії і України є воротами у Європу з боку Чорного моря, і поки що за обсягами вантажного транзиту Україна поступається Румунії. Заборона транспортування американського скрапленого газу через протоки Босфор і Дарданелли, що контролюються Туреччиною, вірогідно, є питанням часу. Але так само як є питанням: румунські чи українські порти свого часу виявляться готовими для його прийому і подальшого транзиту у Східну Європу? Таким чином, розгортатиметься конкуренція за право транзиту газу зі США, і справа тут, звичайно, не тільки у почесності.

Сільське господарство і виробництво продуктів харчування з доданою вартістю становлять важливу частку у ВВП Румунії і України. В низці сегментів: виробництво фруктів і овочів, винограду, вина – дві країни виступають прямими конкурентами на різних, передусім європейських, ринках збуту.

Румунія є найменш залежна країна Східної Європи від постачання вуглеводнів з Росії, і у цьому є взірцем для України, яка теж має значні власні джерела нафти і газу. Водночас, обидві країни є транзитерами вуглеводнів у Центральну і Східну Європу, причому потенційно не тільки з Росії і США, але й із Закавказзя.

Обидві країни пишаться своєю культурно-історичною спадщиною і внутрішніми туристичними ресурсами, натомість залишаються на узбіччі світових туристичних потоків. Незважаючи на певні зусилля держави, Україна перебуває на початковому етапі створення міжнародного брэнда країни – і те саме можна сказати про Румунію.

Нарешті, політично делікатною і досить чутливою проблемою двосторонніх відносин між Україною і Румунією є питання національних меншин по обидва боки взаємного кордону: «соціально-політичні умови для збереження своєї самобутності,

які створені для етнічно румунського населення, в Україні є значно кращими, ніж в етнічно українського населення Румунії. Водночас лояльність етнічних українців до румунської держави є значно вищою, ніж лояльність етнічних румунів – до української. Про це свідчить і діяльність громадських організацій, і рівень вимог, який висувається з їхнього боку. Така асиметрія в становищі та політичній активності етнічних меншин, безперечно, не сприяє врівноваженню відносин. Але і в цих питаннях можна знайти позитивні варіанти вирішення за наявності доброї волі» [27, с. 104]. Причому ці пошуки роблять дві країни саме конкурентами у результативності державних політик підтримки меншин і формування умов для їх впливу на вирішення питань, що входять у коло національних інтересів. З урахуванням невпинного втручання у ці процеси одвічного конкурента України – Росії – ця конкуренція час від часу загострюється і ускладнюється.

Таким чином, викладені у статті тези та аргументи дозволяють дійти таких висновків:

Цивілізаційна конкуренція, в якій бере участь Україна, має розглядатися у двох аспектах. У напрямі руху від комуністичної до західної цивілізації головним конкурентом залишається російська європейсько-азіатська цивілізація, суперництво з якою через конфліктну форму взаємодії дійшло до крайньої форми розв'язання протиріч – війни. У європейській площині українській цивілізації головну конкуренцію у найближчій перспективі становитиме румунська регіональна цивілізація, що пояснюється комплексним характером напрямів конкуренції, співвідносністю потенційних ресурсів і близькістю сучасного рівня і способу життя. Цивілізаційне лідерство у регіоні не є лише природним наслідком розвитку країни на шляху розв'язання внутрішніх політичних і соціально-економічних проблем, але, насамперед, результатом свідомого цілепокладання за це лідерство у конкурентній боротьбі і відповідних зусиллях задля досягнення поставленої мети. Значними перешкодами для України у цьому є, зокрема, комплекс меншовартості і брак суб'єктності у формуванні і реалізації своєї власної стратегії євроінтеграції.

1. Михальченко Н. И. Великий цивилизационный взрыв на рубеже XX–XXI веков. Киев, 2016. 504 с.

2. The Global Innovation Index. URL: <http://www.globalinnovationindex.org/analysis-indicator> (дата звернення: 18.12.2017).

3. The Legatum Prosperity Index. URL: http://www.prosperity.com/application/files/1614/7809/7434/Legatum_Prosperty_Index_2016.pdf (дата звернення: 20.12.2017).

4. The Economist Intelligence Unit's index of democracy. URL: <https://www.yabiladi.com/img/content/EIU-Democracy-Index-2015.pdf> (дата звернення: 20.12.2017).

5. The Human Development Index. URL: <http://hdr.undp.org/en/year/2016> (дата звернення: 19.12.2017).

6. The Corruption Perceptions Index. URL: https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2016 (дата звернення: 20.12.2017).

7. The Index of Economic Freedom. URL: <http://www.heritage.org/index/ranking> (дата звернення: 19.12.2017).

8. Список стран по ВВП (ППС) на душу населения. URL: <http://svspb.net/danmark/vvp-stran-na-dushu-naselenija.php> (дата звернення: 22.12.2017).

9. The Doing Business project. URL: <http://www.doingbusiness.org/rankings> (дата звернення: 22.12.2017).

10. The International Property Rights Index. URL: <http://international-propertyrightsindex.org/> (дата звернення: 20.12.2017).

11. The World Press Freedom Index. URL: <https://rsf.org/en/ranking/2016> (дата звернення: 27.12.2017).

12. The Global Competitiveness Index. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2016-2017-1> (дата звернення: 27.12.2017).

13. Минюст готовит закон, который отменяет все нормативно-правовые акты УССР. URL: <https://112.ua/obshchestvo/minyust-gotovit-zakon-kotoryu-otmenyaet-vse-normativno-pravovye-akty-ussr-petrenko-402910.html> (дата звернення: 20.12.2017).

14. Головачев А. Про бизнес, которого в Украине нет. URL: <http://www.capital.ua/ru/publication/95193-pro-biznes-kotorogo-v-ukraine-net> (дата звернення: 28.12.2017).

15. Порошенко назвал «советское наследие» причиной трудной борьбы с коррупцией. URL: <https://112.ua/politika/poroshenko-nazval-sovetskoe-nasledie-prichinoy-tyazheloy-borby-s-korruptsией-398267.html> (дата звернення: 20.12.2017).

16. Афанасьев М. Клиентелизм: историко-социологический очерк (1). ПОЛИС. 1996. № 6. URL: http://www.situation.ru/app/j_art_383.htm (дата звернення: 20.12.2017).

17. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1994–2014) : монографія. Чернівці : Книги – XXI, 2016. 552 с.

18. Чому українці не відчувають себе європейцями, – результати опитування. URL: http://24tv.ua/chomu_ukrayintsi_ne_vidchuvayut_sebe_eyvro-reutsyami_rezultati_opituvannya_n693614 (дата звернення: 20.12.2017).

19. Між Киргизстаном та Молдовою: невтішна статистика українських зарплат. URL: http://24tv.ua/mizh_kirgizstanom_ta_moldovoyu_nevtishna_statistika_ukrayinskih_zarplat_n843311 (дата звернення: 17.12.2017).

20. Українські пенсії – одні з наймізерніших у пострадянських країнах: цікаві дані. URL: http://24tv.ua/ukrayinski_pensiyi_odni_z_naumizernishih_u_postradyanskih_krayinah_tsikavi_dani_n824188 (дата звернення: 15.12.2017).

21. Збільшується кількість українців, які отримують російське громадянство. URL: <http://vsviti.com.ua/news/74347> (дата звернення: 09.12.2017).

22. В Україні провели соціопитування щодо працевлаштування в країнах ЄС. URL: <https://www.vectornews.net/news/society/30057-opituvannya-sklki-ukrayincv-gotov-shukati-robotu-v-yes.html> (дата звернення: 08.12.2017).

23. Заплутався, як риба в сітці: три причини, чому Лукашенко хоче дружити з Україною. URL: <https://narodna-pravda.ua/2017/07/20/zaplutavsya-yak-ryba-v-sittsi-try-prychyny-chomu-lukashenko-hoche-druzhity-z-ukrayinoyu/> (дата звернення: 20.12.2017).

24. Горін П. Чумацький шлях до Європи: Сучасні перспективи українсько-румунських відносин. URL: <https://ua.112.ua/statji/chumatskiy-shliakh-u-eyvropu-suchasni-perspektyvy-ukrainsko-rumunskykh-vidnosyn-265280.html> (дата звернення: 28.12.2017).

25. Коцур В. Україна і Республіка Молдова: пріоритетні напрямки міждержавних взаємин та стратегічного партнерства в ХХ столітті. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2010. Вип. 4. С. 151–158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_022_2010_4_28 (дата звернення: 14.12.2017).

26. Безега Т. М. Українсько-румунські територіальні суперечності: історичний аналіз та сучасний стан. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». 2012. Випуск 29. С. 36–42.

27. Дністрянський М. С. Українсько-румунські міждержавні відносини: геополітичні суперечності та перспективи оптимізації. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Географічні науки. 2012. № 18. С. 102–107.